

Manus Dei u Sabazijevom kultu

Sintagma *Manus Dei* odnosi se na najupečatljivije spomenike Sabazijeva kulta, simbolima prekrivene ruke, od kojih je većina bila izrađena od bronce. Danas je poznato preko 80 ruku koje su pripisane Sabaziju. Položaj ovih ruku, odnosno gesta kod koje su palac, kažiprst i srednji prst podignuti, a prstenjak i mali prst spuštteni, najčešće se u literaturi naziva *benedictio Latina*. Pronađene su na širokom području koje uključuje rimske provincije Trakiju, Afriku, Hispaniju, Galiju, Germaniju, Makedoniju, Ilirik/Dalmaciju, Panoniju, Daciju i Meziju, te područje Italije, Grčke, Male Azije i Hersoneza Tauričkog, s time da ih je najviše pronađeno u Italiji. Datiraju se od 1. st. pr. Kr. do 3. stoljeća nakon Krista. Nakon općih podataka o Sabazijevom kultu, odnosno nekoliko ključnih informacija o kultu koje saznajemo iz literarnih izvora i epigrafskih spomenika u uvodnom dijelu, slijede poglavlja u kojima su analizirani ključni elementi i karakteristike brončanih ruku. Osim nekoliko teorija o značenju geste *benedictio Latina*, kao i mogućim funkcijama pojedinih ruku, analizirani su i simboli, gdje je potrebno istaknuti pojedine primjerke s istim ili sličnim rasporedom dotičnih simbola. Naposljetku, analizirane su i tri brončane ruke pronađene na hrvatskom povijesnom prostoru.

1. Uvod¹

Sabazije se najčešće ubraja u skupinu tzv. „orijentalnih“ i misterijskih božanstava. Međutim, pitanje njegovog podrijetla nije razriješeno. Na to su najviše utjecaja imali antički autori, od kojih su jedni Sabazija nazivali Frigijcem², a drugi Tračaninom³, što se zadržalo i do danas kada se istraživači u svojim radovima opredjeljuju za frigijsko ili tračko podrijetlo. Potrebno je spomenuti da ipak dominira stav o Sabaziju kao anatolijskom, odnosno frigijskom božanstvu.

Podatke o sljedbenicima i kulturnoj praksi saznajemo iz epigrafskih spomenika i literarnih izvora. U više se natpisa spominju svećenici; oni su dedikanti, posvećeni

¹ Ovaj se članak temelji na istoimenom diplomskom radu obranjenom na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2021. pod mentorstvom doc. dr. sc. Inge Vilgorac Brčić. U tom radu vidjeti više o literarnim, epigrafskim i ostalim izvorima o Sabaziju koji nisu ruke, stanju istraživanja, pitanju podrijetla božanstva i njegova imena, poveznici s judaizmom, sinkretizmima, detaljnije podatke o obilježjima kulta, pojedinim simbolima na rukama itd.

² Primjerice, Ar. *Horai* fragm. 578; Strab. 10, 3, 15.

³ Macrob. *Sat.* 1, 18, 11; *Schol. Ar. Vesp.* 9 i 12.

su im nadgrobni natpisi, a na natpisu koji spominje uvođenje Sabazijeveg kulta u grad Kulu zabilježen je cijeli kolegij Sabazijevih svećenika.⁴ Osim Sabazijevih svećenika, u Sabazijevom su kultu sudjelovali i svećenici drugih božanstava, poput Dionizovog ili pak Hermovog svećenika.⁵ Sljedeća veća skupina dedikanata su vojne osobe. Tako primjerice kao dedikante imamo Julijana, umirovljenog preto-rijanca (CCIS II 4), Aurelija Mestrijana, člana 2. legije *Parthica* (CCIS II 5), cijelu alu *equites singulares Augusti* (CCIS II 57) itd. Također, jedna je brončana ruka (CCIS I 49) pronađena u vojnom kontekstu: u rimskom vojnom logoru Dangstetten u Germaniji. Imamo i nekoliko primjera dedikanata s javnim funkcijama, poput fiskalnog službenika, člana lokalnog vijeća i lokalnog službenika.⁶ Iako Aristofan sugerira da Sabazija štiju žene (*Lys.* 387f), iz epigrafskih spomenika možemo uočiti da su dedikanti većinom muškarci; Sabaziju su spomenike posvetile tek četiri žene.⁷ Sabazije se najčešće štovao privatno, ali je primjerice u Pergamu, u doba Atala III, imao službeni status.⁸

Antički autori spominju inicijaciju u Sabazijev kult i svećenika koji ju je vršio,⁹ važnost glazbe i plesa u kultu,¹⁰ te pojavljivanje božanstva u snovima štovatelja,¹¹ što se može povezati i s nekoliko natpisa.¹² Zatim, spominju i Sabazijeve noćne rituale,¹³ rituale pročišćenja,¹⁴ kao i provlačenje zmijske po tijelima Sabazijevih štovatelja.¹⁵ Većina istraživača smatra da je Demostenov opis rituala i procesija koje je pratio uzvik *evoi saboi* (*De cor.* 259-60), zapravo opis Sabazijevih ritu-

⁴ CCIS II 41.

⁵ Primjerice, u natpisu iz Ormeleja u Maloj Aziji (CCIS II 43), osim dva svećenika Zeusa Sabazija, na popisu iniciranih (*mystai*) u kult Zeusa Sabazija nalaze se i dva Hermova, te jedan Dionizov svećenik (LANE 1989: 43).

⁶ CCIS II 2, CCIS II 16, CCIS II 20 (LANE 1989: 2, 7-8, 42-45).

⁷ To su Filotera (CCIS II 26 iz Male Azije), Attia Celerina (CCIS II 58 mramorna statua Fortune iz Italije), Servilia (CCIS II 63 iz Italije) i Mirtina (CCIS II 76 figura vepra s posvetom Sabaziju nepoznatog nalazišta).

⁸ To se vidi iz natpisa (CCIS II, 27) koji je datiran u 135/4. god. pr. Kr. i koji spominje službeno uspostavljanje Sabazijeva kulta u Pergamu (LANE 1989: 5).

⁹ Theophr. *Char.* 27, 8.

¹⁰ Ar. *Horai* fragm. 578; Ar. *Lys.* 387f; Iambl. *Myst.* 3, 9 i 3, 10.

¹¹ Ar. *Vesp.* 8-10.

¹² Tako primjerice jedan dedikant posvećuje stelu Zeusu Sabaziju nakon sna (CCIS II 45), a drugi posvećuje natpis Fortuni i Jupiteru Sabaziju, također nakon sna (CCIS II 70).

¹³ Cic. *Leg.* 2, 15, 37; Diod. Sic. 4, 4; Dem. *De cor.* 259-60.

¹⁴ Iambl. *Myst.* 3, 10; Dem. *De cor.* 259-60.

¹⁵ Clem. Al. *Protr.* 2, 14; Arn. *Adv. nat.* 5, 21; Lane 1989, 59; Firm. Mat. *Err. prof. rel.* 10. Neki su autori, poput R. Fellmanna, taj ritual inicijacije shvaćali kao oblik svetog braka između štovatelja i Sabazija (FELLMANN 1981: 318). S. E. Johnson je pak istaknuo da provlačenje zmijske po tijelima štovatelja nije moralo značiti sveti brak, nego samo blagoslivljanje putem izravnog kontakta s bogom (JOHNSON 1970: 545).

ala i procesija. Međutim, čak i da se taj opis doista odnosi na Sabazijev kult, postoji mogućnost da Demosten pretjeruje kako bi ostavio snažniji dojam zbog retoričkog efekta.¹⁶ **Što se tiče Sabazijevih svetišta, samo Makrobije** (*Sat.* 1, 18, 11) spominje hram na brdu *Zilmissus* u Trakiji.¹⁷ Iako Sabazijevi hramovi, odnosno svetišta nisu ubicirana,¹⁸ iz natpisa možemo pretpostaviti gdje su se neka od njih nalazila. Primjerice, prema mezijским natpisima (*CCIS* II 15 i 18), možda je postojalo zajedničko svetište Sabazija i Merkura na području Nikopola, na Delu je možda postojala Sabazijeva kapela (*CCIS* II 48), u Egiptu se Sabazijev hram nalazio u Oksirinhu (*CCIS* II 50), a jedan natpis svjedoči i o hramu u Sardu (*CCIS* II 30).¹⁹ Također je potrebno spomenuti da se na nekim epigrafskim spomenicima javljaju različiti Sabazijevi epiteta poput *kyrios*, *epekoos*, *progonikos*, *paternus* itd.,²⁰ te da se Sabazije često pojavljuje sa Zeusom ili Jupiterom, u sinkretiziranom obliku Zeus Sabazije ili Jupiter Sabazije.²¹ Osim Zeusa/Jupitera, uz Sabazija se na natpisima spominju (ali ne u sinkretiziranom obliku) i Hermo/Merkur, Meter Hipta, Artemida, Fortuna itd. Na nekoliko se spomenika može uočiti i poveznica s carskim kultom.²²

2. *Benedictio Latina*

Naziv *benedictio Latina* potječe iz kršćanstva,²³ u kojem je ova gesta također prisutna. Kao naziv za položaj prstiju ruku u Sabazijevom kultu, koristi se prven-

¹⁶ ROLLER 2001: 9.

¹⁷ Ovu tvrdnju prema Laneu potvrđuje natpis iz Karanova (*CCIS* II, 10) koji spominje obnovu hrama 202. godine nove ere, ali se obnavljao stariji hram iz doba tračkih kraljeva, dakle iz razdoblja prije 46. god. (LANE 1989: 9). Prema Tačevoj, ovaj je natpis možda iz hrama nekog drugog božanstva, a ne nužno Zeusa Sabazija (TACHEVA-HITOVA 1983: 176).

¹⁸ Iznimka bi možda bila građevina pronađena u bugarskom selu Porominovo (NENOVA et al. 2008: 116-117).

¹⁹ LANE 1989: 47.

²⁰ Nešto više o Sabazijevim epitetima vidjeti u diplomskom radu.

²¹ Više o epigrafskim spomenicima vidjeti u diplomskom radu, u poglavlju *Epigrafski i ostali materijalni izvori*.

²² Na srebrnoj pločici iz Vichya (*CCIS* II 74) spominje se *Numen Augustus*, što bi mogla biti poveznica s carskim kultom. U natpisu iz Trakije, iz područja Auguste Trajane (*CCIS* II 11), vidimo da je Sabazijev svećenik bio i svećenik carskog kulta (TACHEVA-HITOVA 1983: 174-175). Također, dva su spomenika iz 3. stoljeća posvećena Sabaziju i caru: votivna ploča postavljena za zdravlje cara Karakale i njegove majke s posvetom Jupiteru Sabaziju iz Dacije (*CCIS* II 20), te žrtvenik posvećen Sabaziju za siguran povratak cara Gordijana III iz Mezije (*CCIS* II 13).

²³ Gesta je u kršćanstvo ušla, čini se, već u kasnoj antici, za što nam je primjer staklena čaša iz Rima (Vatikanski muzeji) sa zlatnim dnom (tehnika *fondo d'oro*) na kojem je prikazan Krist kako kruni papu Siksta II (257.-258. god.) i Timoteja čija je ruka u položaju *benedictio Latina* (ZDILLA 2017: 403).

stveno zbog mišljenja velikog dijela istraživača da je, kao i u kršćanstvu, i u Sabazijevom kultu simbolizirala blagoslov. Točno značenje geste u Sabazijevom kultu ne znamo, pa stoga nije najispravnije koristiti ovaj naziv.²⁴ Međutim, kako većina istraživača ipak koristi ovaj naziv, gesta će se u radu nazivati gestom blagoslova ili *benedictio Latina*.

Osim samih ruku, i nekoliko reljefa na kojima su prikazane, drugih podataka o rukama u Sabazijevom kultu nemamo; antički ih autori ne spominju, te nisu prikazane niti spomenute u epigrafskim izvorima. Kao i ostali spomenici Sabazijeva kulta, i ruke su pronađene na lokalitetima različitog značaja, od središta provincija poput Filipola (Trakija), do manje značajnih mjesta. Neki su lokaliteti imali vojni značaj (Dangstetten, Karnunt, *Cornacum*), neki su bili luke (Pola, Pompeji, Rumst, Nevioudun itd.), koje su dakako imale i trgovački značaj, a neki su se lokaliteti nalazili na križištu važnih putova (primjerice, Vada Sabatia, Edesa).²⁵ Iako je većina ruku brončana, postoji i nekoliko primjeraka izrađenih od drugih materijala. To su dvije ruke iz Panonije: ruka od glazirane terakote (CCIS I 56) i mramorna ruka (koja je doduše mogla biti i dio skulpture) iz Karnunta,²⁶ te bakrena ruka nepoznatog nalazišta koja se čuva u Louvreu.²⁷ Ruka iz Edese (CCIS I 51) izrađena je od pozlaćene bronce. Iako većinom desnice, pronađena su tri primjerka lijevih ruku, a to su izgubljena ruka iz Famarsa (CCIS I 40 - poznat je samo crtež, te je Vermaseren istaknuo da je možda došlo do zabune prilikom crtanja, odnosno da je ova ruka možda ipak desnica),²⁸ ruka iz Murse (CCIS I 54, Slika 1), te jedna od dvije skoro iste ruke iz Touchenitse (CCIS I 58). Većina ruku je šuplja i izrađena od lijevanog metala. Neki primjerci (otprilike četvrtina od spomenutog broja od 80ak poznatih ruku) imaju i perforacije. Istraživači smatraju da to dokazuje da su se nosile na štapovima u sklopu Sabazijevih rituala, a tako su prikazane i na nekoliko reljefa. Najpoznatije su posrebrene brončane pločice iz Ampurija iz provincije Hispanije (CCIS II 85, Slika 3), zatim brončana pločica iz Rima koja se čuva u Kopenhagenu (CCIS II 80), mramorna ploča s područja Tomisa u provinciji Meziji (CCIS II 78), te brončana pločica iz Makedonije ili Epira (CCIS II 79a). Ruka na štapu možda je prikazana i na kamenoj steli iz Plovdiva (CCIS II D3). Nekoliko se ruku nalazi na postolju, odnosno bazi (CCIS I 13, 14, 15 i 92), što bi

²⁴ D. Boteva je istaknula da je *benedictio Latina* kršćanski naziv za ovu gestu, koji potječe iz srednjeg vijeka. Dakle, naziv nije nastao u antičkom poganstvu kojem pripada Sabazijev kult, pa predlaže naziv „Sabazijeva gesta“ (BOTEVA 2015: 150).

²⁵ Podaci o antičkim lokalitetima iz *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites* (STILLWELL et al. 1976).

²⁶ *Landessammlungen Niederösterreich*. <http://www.online.landessammlungen-noe.at/objects/1019340/votivhand-fur-sabazios?ctx=34344f5fdfa8343300f8715a794c0de11e13b7dd&dx=0>. (posjet 10.7.2021.).

²⁷ *Louvre*. <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010359477>. (posjet 10.7.2021.).

²⁸ VERMASEREN 1983: 17.

sugeriralo da su bile smještene na oltaru ili možda u niši u prostoru svetišta. Što se tiče datacije ruku, najstarija je spomenuta ruka iz Dangstetena koja se datira u 1. stoljeće pr. Kr. (*CCIS* I 49), dok je najmlađi primjerak teško odrediti, odnosno to bi bile ruke koje se datiraju u 3. stoljeće. Najviše se Sabazijevih spomenika (uključujući ruke) datira u 2. i 3. stoljeće.

Postoji niz različitih interpretacija geste *benedictio Latina* u Sabazijevom kultu. Neke od predloženih su blagoslov, iscjeljenje, božja pomoć, zaštita, prikaz izgovorene riječi ili božanske moći, sveto trojstvo itd.²⁹ O. Jahn je prvi pokušao objasniti gestu.³⁰ On je smatrao da je *benedictio Latina* vezana uz zavjet, odnosno da su Sabazijeve ruke izraz zavjeta štovatelja. Neki su istraživači Sabazijeve ruke shvaćali kao ruke štovatelja, dok su drugi smatrali da bi to mogle biti ruke božanstva.³¹ C. Blinkenberg je zaključio da brončane ruke prikazuju Sabazijevu ruku koja blagoslivlja i pomaže, s time da su mogle imati i funkciju izlječenja (lijekovi kao „božje ruke“),³² te profilaktičku funkciju.³³ Što se tiče same geste blagoslova, Blinkenberg je spomenuo da se od davnina vezala uz govornike, a bio je svjestan i da se javlja na grčkim vazama. Zato je zaključio da je Sabazijeva gesta možda potekla upravo od te profane, govorničke geste.³⁴ Nekoliko godina nakon Blinkenbergovog djela o Sabazijevim rukama (*Archäologische Studien* iz 1904. godine), F. Cumont je u svojem članku, u kojem se bavio poveznicama između judaizma i Sabazijeva kulta, zaključio da praksa votivnih ruku vjerojatno potječe iz Sirije,³⁵ te da je posvećivanje ruku bilo dio rituala u „semitskim kultovima“. Također je zaključio da je ta praksa u Malu Aziju ušla putem židovskih kolonija, gdje se počela vezati uz Sabazija koji se poistovjećivao s Jahvom.³⁶ S ovim se mišljenjem složio i C. Picard, a slično je mišljenje izrazio i V. Paškvalin, koji je istaknuo da ideja da ruka simbolizira božanstvo potječe iz semitskog kulturnog kruga, te da je možda nastala pod utjecajem izraelskog monoteizma koji je pak

²⁹ BERNDT 2018: 152.

³⁰ U djelu *Über den Aberglauben des bösen Blicks bei den Alten*, iz 1855. godine.

³¹ BLINKENBERG 1904: 88-90.

³² Ovaj je stav povezan s odlomkom iz Plutarhovog djela *Simpozij/Simpozijasti* (4, 1, 3), u kojem liječnik Erazistrat lijekove naziva „božjim rukama“. Na ovaj su se odlomak iz Plutarha u tumačenju Sabazijevih ruku, nakon Blinkenberga, pozivali i J. Mantuani (1914: 200), te H. P. L'Orange (1953: 184).

³³ BLINKENBERG 1904: 101-102.

³⁴ Isto, 125-126.

³⁵ S. Berndt smatra da su rimski vojnici možda preuzeli običaj stavljanja ruke na štap iz Male Azije ili Sirije, kada su one postale dio Rimske Republike (1. st. pr. Kr.). Ovu teoriju podržava i činjenica da druga dva kulta u kojima se javljaju ruke, kultovi Jupitera Dolihenskog i Jupitera Heliopolskog, isto potječu iz tog područja (BERNDT 2018: 165). Slično je mišljenje izrazila i N. Gavrilović Vitas (2021: 84).

³⁶ CUMONT 1906: 70.

utjecao na religijska shvaćanja naroda Male Azije.³⁷ Sredinom 20. stoljeća, o Sabaziju je pisao H. P. L' Orange koji je *benedictio Latina* povezao s govorništvom, te je istaknuo da ta gesta i kod kršćana i kod pogana simbolizira izgovorenu riječ, i vjerojatno je u Sabazijevu kultu pratila recitaciju svetih formula.³⁸ U drugoj su se polovici 20. stoljeća uglavnom ponavljala već spomenuta mišljenja o gesti blagoslova i značenju ruku. Tako je P. Selem pisao da brončane ruke prikazuju ruku boga, Sabazija, te da je funkcija njihove geste spasenje i odvracanje zla,³⁹ R. Fellmann je smatrao da prikazuju Sabazijevu ruku koja blagoslivlja,⁴⁰ dok je S. E. Johnson izrazio mišljenje da *benedictio Latina* sama po sebi nije gesta blagoslova, nego se možda veže uz recitaciju neke svete formule, a Sabazijeve ruke označavaju božju moć spasenja, te su se njima možda blagoslivljali štovatelji.⁴¹ Prema I. Tassignon, *benedictio Latina* je u Sabazijevom kultu bila gesta dominacije ili autoriteta.⁴² S. Berndt smatra da je gesta bila preuzeta kao simbol inicijacije u Sabazijeve misterije, događaj koji je uključivao mistagoga kao učitelja ili instruktora; on je vodio štovatelje kroz proces inicijacije i davao upute.⁴³ Također je istaknula da je *benedictio Latina* u Sabazijevom kultu označavala izgovorenu riječ, odnosno stečeno znanje tijekom inicijacije u Sabazijeve misterije, pa su onda Sabazijeve ruke možda bile simboli te inicijacije.⁴⁴

Potrebno je spomenuti da se *benedictio Latina* u antici nije povezivala isključivo sa Sabazijevim kultom. Javlja se i na grčkim vazama, gdje su s njom prikazani ljudi i bogovi, te ovisno o kontekstu, ima različito značenje. Tako je primjerice mogla označavati brojanje, otklanjanje zla, pokazivanje itd. Od božanstava, s gestom se blagoslova na vazama najčešće prikazivao Hermo, a osim njega i Atena, Hefest, satiri i menade.⁴⁵ Tijekom helenizma i rimskog doba, često je označavala vođenje (eng. *guiding*) i govor (eng. *speech*). *Benedictio Latina* spominju dva, možda i tri pisana izvora. Kvintilijan možda spominje ovu gestu u svom djelu iz 1. stoljeća, *Institutio Oratoria* (11, 3, 92–104), u kojem opisuje geste rimskog govornika. Sljedeći je izvor Apulejevo djelo *Metamorfoze* iz 2. stoljeća, u kojem gestu koristi Telifron prije nego što započne svoj govor (*Met.* 2, 21). Isto značenje gesta ima i u Fulgencijevom djelu iz 5./6. stoljeća, *Virgiana continentia* (143). Dakle, možemo zaključiti da se u ovim izvorima *benedictio Latina* veže uz govor. Ona je kasnije,

³⁷ PICARD 1961: 146; PAŠKVALIN 1960-1961: 206.

³⁸ L' ORANGE 1953: 184-185.

³⁹ SELEM 1980: 252.

⁴⁰ FELLMANN 1981: 323.

⁴¹ JOHNSON 1984: 1595-1596.

⁴² TASSIGNON 1998: 196.

⁴³ BERNDT 2018: 158.

⁴⁴ Isto, 165.

⁴⁵ Isto, 156.

u kršćanstvu, promijenila značenje i postala znak blagoslivljanja, gdje tri uzdignuta prsta označavaju Sv. Trojstvo.⁴⁶ Osim sa Sabazijevim, *benedictio Latina* se može povezati i s drugim misterijskim kultovima poput Mitrinog i Demetrinog.⁴⁷

Figure Sabazija, koje se katkad pojavljuju na brončanim rukama, gotovo uvijek imaju obje ruke podignute, i to možda u položaju *benedictio Latina* (većina ih je vrlo oštećena, pa se ne može točno utvrditi položaj prstiju). Prema *CCIS I*, figure s rukama u položaju *benedictio Latina* nalaze se na rukama br. 13, 14, 15, 29 i 92. Položaj blagoslova se javlja i kod figura Sabazija koje su možda bile dio ruku (*CCIS I* 36, 43, 80 i 87).⁴⁸ Dakle, prema *CCIS I* sve ove figure imaju obje ruke u položaju blagoslova (osim ruke br. 29 gdje Sabazije u desnoj ruci drži češer i ruke br. 92 gdje mu nedostaje desna ruka). Iako nije bila dio ruke, brončana statueta Sabazija iz Gorsija također drži desnu ruku u položaju blagoslova (*CCIS II* 88). Spomenuti su i reljefi s prikazom Sabazija na kojima se javljaju ruke u položaju *benedictio Latina*. To su prvenstveno brončane pločice iz Ampurija (*CCIS II* 85, Slika 3), koje su nađene u dječjem grobu, i koje su vjerojatno bile obloga drvenoj kutiji.⁴⁹ Na jednoj je pločici (nađene su dvije, ali su vjerojatno postojale tri) prikazan Sabazije i niz drugih simbola, dok je na drugoj prikazan jedan od Dioskura. Dvije desnice s gestom blagoslova, postavljene na štapove, prikazane su na žrtveniku desno od Sabazija koji također drži desnicu u položaju blagoslova. Drugi je primjer brončana pločica iz Rima (*CCIS II* 80). Ovdje je Sabazije prikazan u edikuli, također među mnoštvom simbola, te u lijevoj ruci drži štap (žezlo) koji na vrhu ima ruku s gestom blagoslova. Isti štap u lijevoj ruci drži i Sabazije prikazan na mramornoj ploči s područja Tomisa (*CCIS II* 78), te Luna/Selena koja je prikazana u zabatu edikule u kojoj se nalazi Sabazije, na brončanoj pločici iz Makedonije ili Epira (*CCIS II* 79a). Takav štap, prema M. Tačevoj-Hitovoj, Sabazije drži u lijevoj ruci⁵⁰ i na kamenoj reljefnoj steli iz Plovdiva, koju je Lane svrstao u upitne prikaze, te istaknuo da božanstvo (nije ga imenovao) u ruci drži tirs (*CCIS II* D3). Na freski iz Vibijine grobnice (čiji je muž Vincentije bio Sabazijev svećenik) u Rimu, na kojoj *Angelus bonus* vodi Vibiju na gozbu, jedna je osoba za stolom prikazana s gestom blagoslova, ali je pitanje ima li u ovom slučaju gesta veze sa Sabazijem (*CCIS II* 65).

⁴⁶ Isto, 157.

⁴⁷ Isto, 158-160.

⁴⁸ Osim kod figura br. 80 i 87 (i vjerojatno 43), kod ostalih figura koje nisu nađene uz ruke, kao i kod onih koje su dio ruku, čini se da lijeva ruka ipak nije u položaju *benedictio Latina*. Osobito kod figura br. 13, 14 i 92 kažiprst djeluje istaknuto, te su vidljiva tri svinuta prsta, a ne dva. To bi se možda moglo povezati s položajem lijeve ruke brončane figure Sabazija iz Galije (*CCIS II* 86) koja također ima istaknut kažiprst (s time da je preciznije izrađena od spomenutih figura), i koja je možda držala štap. Dakako, s obzirom da su figure malih dimenzija, možda je došlo do pogreške i doista je bila namjera prikazati obje ruke u položaju blagoslova.

⁴⁹ GARCÍA Y BELLIDO 1967: 74.

⁵⁰ TACHEVA-HITOVA 1983: 170 br. 17.

3. Funkcija brončanih ruku

Već je C. Blinkenberg, u svom djelu *Archäologische Studien* iz 1904. godine, zaključio da sve brončane ruke nisu imale istu funkciju; neke su bile votivni predmeti, a druge su se koristile u kulturnoj praksi. Također je među prvima istaknuo da su se neke brončane ruke vjerojatno nosile na štapu, s čime se i danas slaže većina istraživača.⁵¹ Pri određivanju funkcije ruku, može nam pomoći kontekst nalaza pojedinih primjera. Od ruku za koje znamo uži kontekst, dvije su pronađene u svetištima (u Asklepijevom hramu u Ateni - *CCIS I 5*, i u Jupiterovom svetištu na Great St. Bernhardu - *CCIS I 32*), jedna u ostavi malih bronci (*CCIS I 28*, iz Vada Sabatije), a dvije brončane ruke iz Pompeja su pronađene u kući (možda u kućnom svetištu) zajedno s dvije tzv. zmijske posude (*CCIS I 14 i 15*). Sakralni kontekst možda ima i brončana ruka iz Pule (Slika 4), koja je pronađena na forumu u građevini koja je možda bila hram.⁵² Ruka iz Hispanije pronađena je u podvodnim istraživanjima potonulih rimskih trgovačkih brodova,⁵³ a ruka iz Ravazda u rimskoj vili (*CCIS I 55*). Širi kontekst imamo zabilježen primjerice za ruku koja je pronađena u rimskom selu blizu Rumsta (*CCIS I 45*), zatim jedna je ruka pronađena u rimskom logoru Dangstetten (*CCIS I 49*), a ruka iz Nevioduna je pronađena na polju, gdje se prema J. Mantuaniju možda nalazila rimska kuća (u čijem se kućnom svetištu ruka možda nalazila)⁵⁴. Možemo zaključiti da su ruke pronađene u Asklepijevom i Jupiterovom svetištu (možda i ruka iz Pule) vjerojatno bile zavjetni darovi. Uostalom, u Asklepijevom je hramu u Ateni postojao običaj prilaganja anatomskih votiva.⁵⁵ Za ostale ruke ne možemo sa sigurnošću tvrditi da su se nalazile u svetištu, ali su istraživači skloni mišljenju da su većinom bile smještene u privatnim, kućnim svetištima. Nekoliko Sabazijevih ruku ima natpise: spomenuta ruka iz Asklepijevog hrama u Ateni (*CCIS I 5*), ruka iz Herkulaneja (*CCIS I 12*), zatim ruka iz Vada Sabatije (*CCIS I 28*), te jedna ruka s nepoznatog nalazišta (*CCIS I 76*).⁵⁶ Posveta Sabaziju je istaknuta na tri od ove četiri ruke (na ruci iz Herkulaneja zabilježeno je samo ime dedikanta)⁵⁷. Uz to, tri od ove četiri ruke nemaju nikakve prikaze, odnosno simbole

⁵¹ BLINKENBERG 1904: 86.

⁵² UJČIĆ 1996: 10-13.

⁵³ ALONSO CAMPOY i PINEDO REYES 2003: 235-249.

⁵⁴ MANTUANI 1914: 214.

⁵⁵ SCHÖRNER 2015: 400.

⁵⁶ *CCIS I 5*: Ἀθηναῖ(ο)ς / ἀνάθημα / Διὶ Ζαβαζίω/φ.

CCIS I 12: *N. Egnat(ius) C.L. / Anavos*.

CCIS I 28: Ἀριστοκλῆς / ἐπιστατεύσα[ς] / Δι[ι] Σαβαζίω(ι).

CCIS I 76: Ζουγόρας εὐξά/μενος ἀνέθη/κεν Σαβαζί[ω(ι)].

⁵⁷ To bi moglo biti ime oslobođenika, ako natpis *N. Egnatius C. L. Anavos* razriješimo kao *Numerius Egnatius Caji Libertus Anavos* (ROUX i BARRÉ 1841: 102).

(samo ih ruka br. 76 ima, s time da se na ruci br. 28 mogu nazrijeti izbočine, pa su simboli možda bili prisutni). Predmeti s posvetnim natpisima božanstvima često se smatraju zavjetnim darovima. Međutim, dvije (CCIS I 12 i 76) od četiri spomenute brončane ruke s natpisima imaju i perforacije na zapešću. Zbog te bi se činjenice mogle ubrojiti i u kulturne ruke, odnosno u one koje su se u kulturnim radnjama nosile na štapu ili, kako je prikazano na pločici iz Ampurija (CCIS II 85, Slika 3), one koje su se (također na štapovima) nalazile oko žrtvenika. Možemo zaključiti da su ruke prvenstveno mogle biti votivne ili kulturne. Votivne su zasigurno bile one koje su imale zapisanu posvetu Sabaziju, dok se kulturnim rukama najčešće smatraju one koje su imale perforacije koje se pak smatraju dokazom njihovog pričvršćivanja na štapove i nošenja u kulturnim radnjama. U posljednju bi kategoriju mogli ubrojiti i, primjerice, ruke na postolju koje su mogle stajati u niši svetišta ili na oltaru. Međutim, spomenuto je da kod nekih primjera dolazi do poklapanja ovih dviju funkcija, te općenito, točnu funkciju većine ruku ne možemo sa sigurnošću utvrditi. Ne znamo jesu li ruke možda imale istaknutiju funkciju u privatnom štovanju ili pak u javnom štovanju u Sabazijevim svetištima i hramovima, s obzirom na to da Sabazijevi hramovi i svetišta nisu arheološki potvrđeni (u sklopu mogućeg Sabazijevog hrama iz Porominova ruke nisu pronađene).

4. Simboli na brončanim rukama

Većina istraživača simbole na rukama analizira zasebno, te pretpostavlja njihovo značenje u Sabazijevom kultu i u razdoblju antike općenito. Najčešće ih objašnjavaju kao ktonične ili apotropejske simbole, simbole plodnosti, regeneracije i slično, te ih povezuju s različitim božanstvima.⁵⁸ Na nekim se rukama pojavljuju prikazi za koje se ne može točno utvrditi što prikazuju, neke je teško objasniti, a većina može imati više od jednog značenja. Analizom ruku iz CCIS I možemo zaključiti da bi ruka bila okarakterizirana kao Sabazijeva, ono što na njoj mora biti prikazano je gesta blagoslova, zmija i/ili češer. Dovoljan je jedan od ta tri elementa, pa da bude opisana kao Sabazijeva. Primjerice, dvije ruke nepoznata nalazišta nemaju gestu blagoslova, nego ispružene prste, ali se ubrajaju u Sabazijeve jer jedna ima zmiju i češer (CCIS I 60), a druga samo zmiju (CCIS I 78).

4.1. Zmija, gušter, kornjača, žaba i češer

Najčešće prikazan simbol na Sabazijevim rukama je zmija (prisutna na preko 70 ruku). Zmiju su sa Sabazijem povezivali i neki antički autori, poput Teo-

⁵⁸ Kod I. Tassignon možemo primijetiti drugačije viđenje simbola na rukama od većine istraživača. Ona smatra da se ti prikazi mogu povezati s hetitskim mitom o zmiji/zmaju Illuyanki (TASSIGNON 1998: 194). Više o ovoj teoriji vidjeti u diplomskom radu.

frasta (*Char.* 16, 4), Demostena (*De cor.* 259-60), Klementa Aleksandrijskog (*Protr.* 2, 14), Arnobija (*Adv. nat.* 5, 21)⁵⁹ i Firmika Materna (*Err. prof. rel.* 10). Moderni ju autori povezuju sa stvaralačkom moći prirode,⁶⁰ s plodnošću i liječništvom, ističu njezinu apotropejsku i proročku funkciju, te ju povezuju sa zagrobnim životom i dušama umrlih.⁶¹ Prema nekim je autorima u ritualu simbolizirala samog Sabazija,⁶² ili pak simbol života,⁶³ vezu s besmrtnošću,⁶⁴ drugi su smatrali da ima ktonično-vegetativni karakter (kao i kornjača, gušter i kukac),⁶⁵ da je simbol godišnjeg obnavljanja (kao i žaba, gušter i kornjača)⁶⁶ itd. S. Berndt je primijetila da se na rukama javljaju dva tipa zmije: jedna koja je najčešće veća, često prikazana s krijestom i/ili bradom,⁶⁷ i koja bi mogla biti mitološki lik, te druga, manja, koja možda prikazuje stvarnu vrstu koja se ne može utvrditi.⁶⁸

Nakon zmije, najčešće prikazani simboli na rukama su gušter, kornjača, žaba i češer (prisutni na preko 50 ruku). Žaba, gušter i kornjača su simboli koje istraživači često grupiraju. Ove se životinje najčešće smatraju simbolima zaštite, pripisuje im se apotropejska funkcija, neki su ih smatrali specifično Sabazijevim životinjama,⁶⁹ ktoničnim simbolima, a vezale su se i uz plodnost, besmrtnost,⁷⁰ Sabazijeve misterije (kao i zmija)⁷¹ itd. Osim toga, gušter se još povezivao i sa Suncem, smatrao se simbolom svjetlosti, u poljoprivredi je imao funkciju zaštite od štetočina (kao i žaba), te se koristio u medicini i u čarobnim napitcima.⁷² Kao što je Lane primijetio,⁷³ već iz antike potječu svjedočanstva o nevjerojatnim sposobnostima regeneracije kod guštera, o čemu je pisao Elijan (*NA* 2, 23 i 5, 47), pa je gušter možda bio simbol obnovljenog života. Elijan je pisao i o žabama (*NA*, 9, 11; 17, 12; 17, 15) koje najčešće opisuje kao opasne, otrovne životinje. Kornjača, žaba i gušter se na rukama najčešće pojavljuju zajedno.

⁵⁹ LANE 1989: 59.

⁶⁰ EISELE 1909-1915: 256.

⁶¹ MANTUANI 1914: 208-209; SELEM 1980: 252; SOTGIU 1980: 12.

⁶² MEDINI 1980: 71; SELEM 1980: 252.

⁶³ SELEM 1980: 252; SOTGIU 1980: 12.

⁶⁴ SOTGIU 1980: 12.

⁶⁵ FELLMANN 1981: 324.

⁶⁶ HÖPKEN 2014: 205.

⁶⁷ Više o krijestastim i bradatim prikazima zmija vidjeti u diplomskom radu.

⁶⁸ BERNDT 2018: 161.

⁶⁹ BLINKENBERG 1904: 108.

⁷⁰ SOTGIU 1980: 12.

⁷¹ BERNDT 2018: 162.

⁷² MANTUANI 1914: 211-212.

⁷³ LANE 1989: 23-25.

Češeru su se pripisivala zaštitna svojstva, a bor se smatrao Sabazijevim svetim drvetom.⁷⁴ Osim toga, povezivao se i s prvobitnom naravi Sabazija kao božanstva vegetacije i vječnog života, te se već u 1. stoljeću prikazivao na nadgrobnim spomenicima tipa liburnskog cipusa.⁷⁵ Prisutan je i na rimskim nadgrobnim spomenicima. Neki su ga autori povezali sa Sabazijevim misterijama i Podzemljem, te se često smatra simbolom plodnosti i novog života.⁷⁶ Češer se najčešće nalazi na vrhu palca, a katkad ga drže i sva tri prsta.

4.2. *Ovnujska glava, posude, glazbeni instrumenti, vaga i božanstva*

Iako se ovnujska glava na rukama pojavljuje i odvojeno od Sabazija, ipak se jako često figura Sabazija prikazuje s nogom na njoj, što se katkad tumači kao Sabazijeva pobjeda nad smrću.⁷⁷ Ovnujska se glava javlja na oko 35 ruku. Sabazije se katkad smatra i bogom ovnom, te se kod istraživača ovan često spominje kao Sabazijeva žrtvena životinja.⁷⁸

Dio posuda prikazanih na rukama mogao bi se povezati s libacijom, a većinu istraživači smatraju kulturnim.⁷⁹ E. N. Lane je istaknuo da bi se prikazi kratera vjerojatno mogli povezati sa svetim obrokom Sabazijeva kulta.⁸⁰ Najčešće se pojavljuju krateri, a prikazane su i male čaše i patere.⁸¹ Posude su prikazane na otprilike polovici od ukupnog broja poznatih ruku.

Krater i dvostruka frula se povezuju sa slavljinama Dioniza i/ili Kibebe i Atisa.⁸² S orgijastičkim ceremonijama istraživači povezuju i činele, timpane, tirs i bičeve (bičevali su se frigijski svećenici).⁸³ Već je Aristofan Sabazija povezao s glazbom, odnosno nazvao ga je sviračem frula (*Horai* fragm. 578),⁸⁴ te ga je povezao i s tamburinima (*Lys.* 387f). Jamblih je također istaknuo važnost glazbe u Sabazijevom kultu (*Myst.* 3, 9). Različiti se glazbeni instrumenti javljaju na oko 30 ruku, gotovo uvijek na stražnjoj strani dlana. Najčešće su frule (*cornu* i *tibia*, aulos, te dvije odvojene frule) koje su uvijek u paru, a zatim činele (gotovo se uvijek javljaju zajedno s frulama). Osim njih javljaju se timpani (možda i tamburini) i lire.

⁷⁴ MANTUANI 1914: 213.

⁷⁵ MEDINI 1980: 70, 84.

⁷⁶ BERNDT 2018: 162.

⁷⁷ SOTGIU 1980: 12.

⁷⁸ TASSIGNON 1998: 194.

⁷⁹ FELLMANN 1981: 324.

⁸⁰ LANE 1989: 30.

⁸¹ *CCIS I* od tipova posuda spominje još amforu, hidriju, vrč i kantar (koje se pojavljuju i na ostalim spomenicima u *CCIS II*). Na dvije je ruke prema *CCIS I* možda prikazana cista (br. 31 i 33).

⁸² SOTGIU 1980: 12.

⁸³ BLINKENBERG 1904: 107.

⁸⁴ HALLIWELL 2015: 251-252.

Vaga se najčešće povezuje s pravdom (pravednošću Sabazija),⁸⁵ ali i sa smrću i Podzemljem (vaga kao alat kojim se određivala sudbina smrtnika, a prikazivala se i na rimskim nadgrobnim spomenicima).⁸⁶ C. Blinkenberg ju je povezoao s božicom *Dikaioosyne*.⁸⁷ Prema nekim istraživačima, vaga je imala ritualnu ulogu, te je možda simbolizirala vaganje zasluga i grijeha štovatelja.⁸⁸ Poput glazbenih instrumenata, i ona se pojavljuje na oko 30 ruku, također najčešće na stražnjoj strani dlana.

Na otprilike trećini ruku pojavljuju se božanstva,⁸⁹ prikazana (osim Sabazija koji se pojavljuje i kao figura) u obliku bista. Najčešće je prikazano po jedno božanstvo (najviše dakako Sabazije, na minimalno 16 ruku), ali imamo i primjer (*CCIS I 47*, Slika 7) s četiri biste božanstava: Sabazija i Herma, te vjerojatno Kibele i Dioniza.⁹⁰ Kada je Sabazije prikazan na ruci u obliku biste ili figure,⁹¹ uvijek se nalazi na dlanu, ispred kažiprsta i srednjeg prsta, dok prikazi ostalih božanstava nisu nikada na tom mjestu. Barem je jedna ruka (*CCIS I 29*) imala pomičnu figuru Sabazija,⁹² odnosno postojala je igla s kojom se figura mogla pričvrstiti na ruku.⁹³ Što se tiče ikonografije Sabazijevih prikaza općenito, već je T. Eisele zaključio da se javljaju dva načina prikaza: u jednom je Sabazije odjeven „orijentalno“/frigijski (što najčešće znači da ima frigijsku kapu, kratku tuniku i anaksiride), a u drugom grčko-rimski, poput Zeusa/Jupitera (takvi su prikazi rjeđi).⁹⁴ U prikazima na rukama Sabazije je uvijek odjeven frigijski, odnosno „orijentalno“, te ako je prikazan u obliku figure, uvijek drži noge na ovnujskoj glavi (iznimka je ruka br. 29 *CCIS I*). Isto vrijedi i za Sabazijeve figure koje nisu pronađene na rukama (osim figure br. 83 *CCIS I*, s time da je i tu možda bila prisutna ovnujska glava koja je otpala). Drugo božanstvo koje je najčešće prikazano na rukama je Hermo/Merkur,⁹⁵ kojeg uvijek prepoznajemo po krilatom petasu (primjerice, *CCIS I*

⁸⁵ MANTUANI 1914: 208.

⁸⁶ BERNDT 2018: 163.

⁸⁷ BLINKENBERG 1904: 106.

⁸⁸ LANE 1989: 33.

⁸⁹ O sinkretizmima Sabazija i drugih božanstava vidjeti u diplomskom radu (poglavlje 6).

⁹⁰ Više od jednog božanstva, vjerojatno je prikazano i na ruci br. 92 (*CCIS I*): figura Sabazija i vjerojatno bista Herma na krilu orla.

⁹¹ Sabazije je na jednoj ruci (*CCIS I 65*) možda prikazan u reljefu, ali je to ipak vjerojatnije prikaz štovatelja koji vrši libaciju iznad žrtvenika.

⁹² Pomičnu je figuru Sabazija vjerojatno imala i ruka br. 52 (*CCIS I*), koja na dlanu ima kružnu bazu s rupom koja je možda služila za umetanje igle, odnosno pričvršćivanje figure.

⁹³ *Louvre*. <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010258229>. (posjet 5.8.2021.).

⁹⁴ EISELE 1909-1915: 242-243.

⁹⁵ Potrebno je spomenuti da je Hermo/Merkur, nakon Zeusa/Jupitera, drugo božanstvo s kojim se Sabazije najčešće povezuje, odnosno Hermo se često pojavljuje na Sabazijevim spomenicima. Međutim, antički i srednjovjekovni literarni izvori ih ne povezuju. Više o vezi ova dva božanstva vidjeti u diplomskom radu.

47). Njegova se bista gotovo uvijek nalazi na jednom, ili češće oba svijena prsta (iznimka bi bila ruka br. 92 *CCIS* I, gdje je Hermova bista vjerojatno bila na krilu orla). Osim Sabazija i Herma, druga dva božanstva koja se možda javljaju su Kibela (možda na rukama br. 27 i 47 *CCIS* I) i Dioniz (možda ruka br. 47 *CCIS* I). Također, na ruci iz Pompeja (*CCIS* I 15) se možda javlja sinkretizam Sabazija i Mena jer Sabazije na glavi ima polumjesec. Na rukama se pojavljuju kaducej (na nešto više od 20 ruku), koji se kao simbol gotovo uvijek veže uz Herma/ Merkura (katkad i uz božicu Iris), te tirs (na oko 10 ruku) koji se najčešće veže uz Dioniza⁹⁶ (katkad i uz menade). Ova se dva simbola katkad pojavljuju zajedno, te su u većini slučajeva prikazani na stražnjoj strani dlana.

4.3. Biljke, ljestve, insekti, stolovi, kaverna/luneta s prikazom žene i djeteta

S. Berndt drveće/grane i ljestve povezuje s Podzemljem. Do tog je zaključka došla na temelju pločice iz Ampurija i reljefa iz Makedonije ili Epira (*CCIS* II 85 - Slika 3 i *CCIS* II 79a). U slučaju prvog prikaza, dva stabla stoje na lunetama za koje autorica smatra da se nalaze ispod zemlje, a u slučaju drugog, drvo i zmija koja je oko njega ovijena se nastavljaju ispod površine zemlje.⁹⁷ Ljestve su možda prikazane na dvije ruke (*CCIS* I 13 i 14), te na reljefu iz Tomisa (*CCIS* II 78). Iako se za njih u početku mislilo da simboliziraju stupnjeve inicijacije, Lane je primijetio da imaju različit broj prečki i zaključio da simboliziraju težnju štovatelja za usponom.⁹⁸ S. Berndt smatra da su simbolizirale poveznicu između različitih svjetova, vjerojatno Zemlje i Podzemlja, a možda i Neba.⁹⁹ Drveće, grane i/ili listovi se pojavljuju na oko 25 ruku, a pojavljuje se i motiv drveta/grane oko koje je ovijena zmija (*CCIS* I 17, 47, 59), kao i motiv štapa s ovijenom zmijom (*CCIS* I 25, 31, 52). Vrste drveća su uglavnom teško raspoznatljive (u nekoliko se slučajeva primjerice raspoznaje borova grana, npr. kod ruke br. 67 *CCIS* I).

Na nekim se rukama pojavljuju i insekti (na minimalno 15 ruku). Tu je potrebno spomenuti da ima više upitnih prikaza, odnosno prikaza koji bi mogli biti insekti ili pak nešto drugo (zrna, točkaste izbočine itd.). Što se tiče vrsta, najčešće ih je teško raspoznati (s time da *CCIS* I u više primjera predlaže pčele, skarabeje, cikade i skakavce), ali se na nekoliko ruku dobro raspoznaje cikada¹⁰⁰ (*CCIS* I 61), pčela (*CCIS* I 67 i 73) i skakavac (*CCIS* I 92).

⁹⁶ Pitanje povezanosti Dioniza i Sabazija spada u osobito zanimljiva pitanja jer je niz antičkih i srednjovjekovnih autora povezivao ili čak izjednačavao ova dva božanstva. Međutim, spomenici ne potvrđuju takvu blisku vezu. Više o tome vidjeti u diplomskom radu.

⁹⁷ BERNDT 2018: 163.

⁹⁸ LANE 1989: 33.

⁹⁹ BERNDT 2018: 163.

¹⁰⁰ Cikade u svom životnom ciklusu doživljavaju metamorfozu, odnosno presvlače „kožu“, pa su se smatrale simbolom besmrtnosti (KITCHELL 2014: 31).

Scena koja prikazuje ženu i dijete u kaverni ili luneti (katkad je pokraj njih prikazana i ptica), najčešće se interpretira kao dio izgubljene Sabazijeve mitologije ili kao dokaz da je Sabazije bio zaštitnik roditelja. Već je C. Blinkenberg istaknuo da je možda prikazana mitološka scena, ali kako mu takav mit nije bio poznat, zaključio je da žena možda simbolizira stvarnu osobu koja je posvetila ruku. U tom slučaju, luk unutar kojeg se nalazi scena nije špilja nego okvir koji odvaja scenu od ostatka simbola.¹⁰¹ Sličan se prikaz nalazi i na pločici iz Ampurija (*CCIS* II, 85, Slika 3), a prikazuje ga i brončana skulptura iz Muzeja likovnih umjetnosti u Bostonu (Slika 6).¹⁰² E. N. Lane je zaključio da se prikazi u lunetama/kavernama na pločici iz Ampurija, kao i na rukama, trebaju povezati sa Sabazijevom mitologijom.¹⁰³ S. Berndt pak smatra da scene u lunetama na pločici iz Ampurija ne prikazuju kavernu, nego Podzemlje, a scena s ženom i djetetom na rukama je možda mitološka, ili se možda tiče inicijacije u Sabazijeve misterije.¹⁰⁴ Osim geste *benedictio Latina*, koju je već C. Blinkenberg pripisao mogućem utjecaju Sabazijevog kulta na kršćanstvo,¹⁰⁵ i u slučaju scene u kaverni možda postoje poveznice s kršćanstvom, odnosno međuutjecaji. Apokrif iz 2. stoljeća, *Jakovljevo protoevanđelje* (18, 1) navodi da je Marija rodila Isusa u špilji blizu Betlehema. Isti podatak donosi i Origen u djelu iz 3. stoljeća, *Protiv Celza* (1, 51). Osim toga, špilja za koju se vjeruje da je mjesto Kristova rođenja, nalazi se i u sklopu Bazilike Rođenja Isusova u Betlehemu. Na rukama je scena s ležećom ženom i djetetom u luneti/kaverni smještena na zapešću s prednje strane dlana, te im se glave nalaze desno. Iznimka je ruka br. 47 (*CCIS* I, Slika 7) gdje se žena i dijete nalaze u standardnom ležećem položaju, ali na stražnjoj strani dlana (na zapešću), nisu u luneti/kaverni, te su im glave na lijevo. Na skoro svim rukama s prikazom kaverne, iznad se nalaze dipod (vjerojatno žrtveni stol, na kojem su često vidljivi žrtveni darovi ili pak stol za banket) ili monopod (nema žrtvenih darova, pa možda nije žrtveni stol; pojavljuje se ispod ruku sa Sabazijevom bistom). Scena s ležećom ženom i djetetom se pojavljuje na 20 ruku.

¹⁰¹ BLINKENBERG 1904: 103.

¹⁰² VERMEULE 1966: 108-109; *Museum of Fine Arts, Boston*. <https://collections.mfa.org/objects/152754/pantheistic-divinity-on-couch>. (posjet 13.7.2021.); GODWIN 1981: 168 br. 138. Iako veza ovog nalaza sa Sabazijevim kultom nije sigurna, zanimljivo je da, osim prikaza žene i djeteta, ova skulptura sadrži i niz simbola koji se pojavljuju na rukama vezanima uz Sabazijev kult, poput guštera, žabe, zmije, kornjače, frula, kratera itd.

¹⁰³ LANE 1989: 26-27.

¹⁰⁴ BERNDT 2018: 164.

¹⁰⁵ BLINKENBERG 1904: 127-128.

4.4. Oružje, oruđe, kruščić, bič, torba, orao i munja

Na oko 20 ruku prikazano je različito oruđe i oružje. Najčešće se pojavljuje nož, zatim *falx* (kojeg Lane povezuje s borbom grožđa,¹⁰⁶ *CCIS* I 15 i 69), kliješta (*CCIS* I 29), sjekira (*CCIS* I 44), strijela (*CCIS* I 45), te možda čekić/bat (*CCIS* I 57). Nož, stol sa žrtvenim darovima ili žrtvenik, kruščić ili žrtveni kolač, te ovnujska glava, najčešće se povezuju sa žrtvovanjem.¹⁰⁷ J. Mantuani je pak ovnujsku glavu, žrtveni nož, te prikaz žene i djeteta u kaverni/luneti povezao sa žrtvovanjem i porodom¹⁰⁸. Prema njemu su ruke s prikazima žene i djeteta posvetile roditelje kao zavjetni dar Sabaziju, a spomenuo je i da su majke u Rimu nakon uspješnog poroda žrtvovale ovcu ili ovna.¹⁰⁹

Još jedan simbol na rukama je kruščić ili žrtveni kolač, koji se javlja na nešto manje od 20 ruku. E. N. Lane ga je povezao s kulturnim radnjama.¹¹⁰ Ovaj se simbol javlja i na freski iz Vibijine grobnice (*CCIS* II 65) na kojoj je prikazan njezin muž Vincentije i još šest osoba za stolom na kojem je osam kruhova/kolača (deveti kruh drži jedna osoba za stolom), te na Sabazijevoj bisti-reljefu iz Volsinija (*CCIS* II 84).

E. N. Lane je smatrao da postoji mogućnost bičevanja u Sabazijevom kultu, odnosno da se možda zato na rukama pojavljuje bič. Također je napomenuo da je teško razlikovati simbol koji *CCIS* I naziva bičem od simbola kojeg naziva torbom. Ipak, smatrao je da je veća vjerojatnost da su prikazani bičevi.¹¹¹ Torba i bič se pojavljuju na oko desetak ruku (prema *CCIS* I bič se pojavljuje na par primjera više).

Figuru orla i munju, na kojoj je orao najčešće prikazan, većina istraživača povezuje sa Zeusom/Jupiterom. Munja i orao se zajedno nalaze na minimalno 14 ruku, s time da postoji mogućnost da su se nalazili na više primjeraka, ali su otpali (dio ruku ima oštećene prste, a orao na munji se najčešće nalazi na vrhu kažiprsta i srednjeg prsta). Kako orao često nije sačuvan, na munji se katkad vide samo kandže. Na tri je ruke orao prikazan u reljefu i bez munje (*CCIS* I 57, 65 i 72).

Osim spomenutih simbola, katkad se pojavljuju i polumjesec, zvijezda, falus, kape koje se povezuju s Dioskurima, lavlja glava, baklja, rog obilja, nakit itd. Sve su to simboli prisutni na jednoj ili na vrlo malom broju ruku. Osobito je zanimljiva ruka br. 61 (*CCIS* I, Slika 8) na kojoj se pojavljuje nekoliko prikaza kojih nema na drugim rukama. Kao prvo, ima otvor na zapešću koji flankiraju

¹⁰⁶ LANE 1989: 34.

¹⁰⁷ BLINKENBERG 1904: 107.

¹⁰⁸ Prikaz žene i djeteta, s porodom je među prvima povezao C. Blinkenberg (1904: 103). Sabazija zaštitnikom roditelja i poroda u novije vrijeme smatraju C. Höpken (2014: 205) i A. Masoud (2015: 45).

¹⁰⁹ MANTUANI 1914, 205-206.

¹¹⁰ LANE 1989: 32.

¹¹¹ Isto, 32-33.

arhitektonski elementi, odnosno oko otvora se nalaze pilastri i zabat (podsjeća na pročelje hrama). Takav se prikaz (edikula) javlja i na nekoliko reljefa (CCIS II 74, 79a, 80, 81, 87, D2). Zatim, na stolu prikazanom iznad otvora se, između ostalog, nalazi (vjerojatno) glava dupina, a na stražnjoj strani dlana, bliže palcu, glava bika.

Potrebno je istaknuti da je na više Sabazijevih spomenika prikazan konj, koji se na rukama ne pojavljuje. Osim što je u nekoliko primjera Sabazije prikazan na konju, konj se veže i uz Dioskure, Sola/Helija, Lunu/Selenu i Tračkog konjanika (CCIS II D3, 41 - Sabazije prikazan u bigi, 45, 71, 79, 79a, 80, 81, 85). Osim konja, prikazi koji se ne javljaju na rukama, ali se javljaju na drugim spomenicima vezanima uz Sabazija su vepar (CCIS II 71 - reljef i 76 - figura vepra) i pas (CCIS II 71).

4.5. Ruke bez simbola i ruke sa sličnim ili istim rasporedom simbola

Dio ruku iz CCIS I korpusa nema simbole, nego se samo nalazi u položaju *benedictio Latina*. To bi bile već spomenute ruke s natpisima: br. 5 iz Atene, br. 12 iz Herkulaneja i br. 28 iz Vada Sabatije (s time da se s obzirom na nekoliko izbočina čini da je možda ipak imala simbole), te dvije ruke poznate samo s crteža (br. 18 iz Pompeja i br. 46 iz Sedana). U ruke bez simbola bi možda mogli ubrojiti još jednu ruku iz Galije (br. 41) kod koje se na prvi pogled ne može uočiti *benedictio Latina*, ali prstenjak i mali prst ipak jesu blago svinuti.¹¹² Postoji teorija da su ruke s manjim brojem simbola starije od onih s više simbola. Ruke br. 5, 12 i 18 se datiraju u 1. stoljeće, ruka iz Sedana nije datirana u CCIS I, a ruke br. 28 i 41 (za koje je upitno pripadaju li ovoj kategoriji ruku bez simbola) se datiraju u 3. stoljeće. Ovi bi podaci možda i podržali teoriju o starosti i broju simbola, ali imamo primjere ruku s malim brojem prikaza koje se datiraju u 3. stoljeće (primjerice, ruka br. 53 CCIS I koja ima samo zmiju), kao i primjere ruku koje se datiraju u 1. stoljeće s puno simbola (primjerice, ruke br. 13-15 CCIS I).

Potrebno je spomenuti da su neke ruke slične, pa čak i iste prema rasporedu simbola. Tako ruke br. 13, 14, 15, 29 (sve četiri iz Italije), 92 i možda 52 (iz Skodre, koja nema figuru Sabazija, ali je figura možda postojala) iz CCIS I, te ruka iz Hispanije¹¹³, koje imaju figuru Sabazija na dlanu, imaju i veliku zmiju u specifičnom položaju; ona prolazi po stražnjoj strani dlana, te joj glava završava iznad dva svinuta prsta ruke.¹¹⁴ Također, vjerojatno su sve ove zmiје imale krijestu

¹¹² Iako to na slikama nije vidljivo, Vermaseren navodi da se prema R. Mowatu na zapešču možda nalazi grana i urezi u obliku slova X (VERMASEREN 1983: 17-18).

¹¹³ ALONSO CAMPOY i PINEDO REYES 2003: 235-249.

¹¹⁴ Od ovih su ruku gotovo potpuno iste ruke iz Herkulaneja i Pompeja (CCIS I 13 i 14), s time da imaju jednu razliku: jedna ispod vage ima (navodno) pticu u letu, a druga zrna ili insekte. Njima su izrazito slične ruka iz Hispanije (ALONSO CAMPOY i PINEDO REYES 2003: 235-249) i ruka br. 92 (CCIS I). Po rasporedu simbola su izrazito slične ruka br. 29 iz Italije i br. 52 iz Skodre (CCIS I).

i/ili bradu. Ovih sedam ruku ima dio simbola na istim mjestima, poput kaverne na zapešću i stola iznad nje, na stražnjoj strani dlana sve imaju kaducej, vagu (doduše, kod ruke iz Hispanije se vaga ne raspoznaje jer je ruka dosta oštećena, ali je možda bila prikazana) i kruščić, a imaju i drvo/granu u zoni ispod palca. Vjerojatno su sve imale orla i munju na kažiprstu i srednjem prstu, te češer na palcu. Datiraju se uglavnom u 1. stoljeće (ruka iz Hispanije, te ruke br. 13-15), s time da za ruku br. 92 ima više verzija datacije (od kojih je jedna i 1. stoljeće), ruka br. 29 je nađena u ostavi brončanih predmeta koja se datira u 3. stoljeće, a ruka br. 52 nije datirana u *CCIS* I. Ruke sa Sabazijevim bistama su također slične, odnosno većina simbola im je na istom mjestu (*CCIS* I 8, 10, 33, 68, 71, 79, 86 i vjerojatno 50).¹¹⁵ I ova skupina ruku ima zmiju u specifičnom položaju (ali ova je zmija manja i nije krijestasta) i na istom mjestu na stražnjoj strani dlana, kao i žabu, guštera, kornjaču, vagu i posudu. Kao što je već spomenuto, sve ove ruke imaju ispod Sabazijeve biste monopod, a ispod njega, na zapešću, kavernu. Također, na dlanu se primjećuju nož i vjerojatno insekt. Ruke br. 8 i 10 su iz Italije, ruka br. 33 sa Sardinije, ruka br. 50 iz Germanije, a za ostale se ne zna mjesto nalaza. Što se datacije tiče, ove se ruke datiraju od 1. do 3. stoljeća. Zatim, po rasporedu simbola su slične ruke br. 27 iz Italije i 42 iz Galije (obje iz *CCIS* I), datirane u 3. stoljeće, s time da se izrazito razlikuju po načinu oblikovanja prikaza, čak su i šake drugačije izrađene, ali im je većina simbola na istim mjestima (Slike 9 i 10). Ruke br. 67 i 73 (koja je datirana u 3. stoljeće) iz *CCIS* I, također imaju isti raspored simbola i, čini se, isti način oblikovanja simbola i šake (Slike 11 i 12). Ni za jednu nije poznato mjesto nalaza. Bakrena ruka iz Louvrea, upitnog nalazišta (možda Libanon), koju muzej datira u rimsko imperijalno doba i opisuje kao heliopolski tip¹¹⁶ (Slika 13), ima sličnosti s rukom br. 51 iz Makedonije (Slika 14) koja nije datirana u *CCIS* I. Ono što je specifično za ove dvije ruke, te se kod drugih ruku ne pojavljuje, motiv je zmije koja naslanja glavu na posudu. Sličan se motiv pojavljuje i na tri epigrafska spomenika iz Male Azije (Lidija), iz Muzeja u Manisi (br. 62, 63 i 67)¹¹⁷, koji su posvećeni Zeusu Sabaziju i datirani u rimsko imperijalno doba, s time da su ovdje prikazane dvije zmije, svaka s jedne strane posude. Naposljetku, određene sličnosti postoje i kod ruke br. 54 iz Murse (Slika 1), datirane u 2. ili 3. stoljeće, i ruke br. 74 nepoznatog mjesta nalaza (Slika 2), datirane u 2. stoljeće (obje iz *CCIS* I). Sličnosti ove dvije ruke su ograničene na zonu zapešća, gdje imaju zmiju ovi-

¹¹⁵ U *CCIS* I nema slike stražnje strane dlana ruke br. 50, pa možemo samo pretpostavljati da i ona ima isti ili sličan raspored simbola. Ovim je rukama slična i ruka iz Neviuduna (MANTUANI 1914: 192-215; LAZAR 1998: 106, br. 201), ali ona nema bistu, nego figuru Sabazija. Suprotno od toga, ruka br. 47 (*CCIS* I) ima bistu Sabazija (i za razliku od ostalih ruku, još tri biste drugih božanstava), ali po položaju simbola nije slična ovoj skupini ruku.

¹¹⁶ *Louvre*. <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010359477>. (posjet 10.7.2021.).

¹¹⁷ MALAY 1994: 50, 52.

jenu dva puta, te žabu i kornjaču, s time da ruka br. 74 nema guštera (dio zapešća je oštećen, pa postoji mogućnost da se i tu nalazio gušter), a br. 54 ima. Osim u rasporedu simbola, dio spomenutih ruku pokazuje sličnosti i u dimenzijama. Tako prvu spomenutu skupinu od sedam ruku sa sličnim/istim rasporedom simbola, možemo okarakterizirati kao skupinu ruku većih dimenzija (od 17 do 20 cm visine). Iznimke bi bile ruka br. 29 (visine 13 cm) i 52 (visine 11 cm). Ruke iz druge skupine sa sličnim/istim rasporedom simbola (devet ruku) pak spadaju u manje primjerke; većina ih je visine između 5 i 6 cm (iznimka je ruka br. 50 koja je visine 11 cm). Sličnosti na rukama bi se možda mogle pripisati istoj radionici. U istoj je radionici ruke moglo izrađivati nekoliko različitih majstora koji su simbole mogli smjestiti na ista mjesta, ali ih različito oblikovati (u smislu veći/manji simboli, više/manje precizno oblikovani itd.). Naravno postoji i mogućnost da su ruke s istim/sličnim rasporedom simbola bile iz različitih radionica, te da je postojalo pravilo, odnosno objašnjenje zašto se određeni simboli nalaze na određenim mjestima na ruci. Znakovito je, ako vjerujemo datacijama, da se isti raspored simbola zadržao na rukama koje se datiraju u različita stoljeća.

Potrebno je spomenuti i tzv. zmijske posude (na kojima se pojavljuju mnogi simboli koji se pojavljuju i na rukama), te igle (ili ukosnice) s glavom u obliku Sabazijeve ruke. Iako je nešto više o njima rečeno u diplomskom radu, ti nalazi nisu uključeni u ovaj pregled simbola. Zmijske posude i igle čine dvije velike skupine nalaza koje bi još trebalo istražiti i analizirati, te utvrditi koji se primjeri doista vežu uz Sabazijev kult, a koji uz neke druge kultove.

5. *Manus Dei na hrvatskom povijesnom prostoru*

Na hrvatskom su povijesnom prostoru, u Osijeku, Puli i Sotinu (Slike 1, 4 i 15), pronađene tri brončane ruke koje vežemo uz Sabazijev kult. Brončana se ruka iz Pule prema V. Girardi Jurkić datira u 1. stoljeće, a prema *ROMIC*-u u 2.-3. stoljeće.¹¹⁸ Pronađena je između jugoistočnog ugla foruma i crkve sv. Franje krajem 1994. godine,¹¹⁹ pa nije uključena u *CCIS* korpuse. Prema Ž. Ujčiću, na mjestu gdje je ruka pronađena možda se nalazio hram.¹²⁰ K. Džin je zaključila da se Sabazije u Puli vjerojatno štovao od 1. stoljeća, da su ga štovali isključivo „Orijentalci“, te da mu se svetište vjerojatno nalazilo zapadno od foruma, u blizini štovanja kulta carice Agripine.¹²¹ Ruka se nalazi u položaju *benedictio Latina*, te ima niz simbola. Na kažiprstu i srednjem prstu vjerojatno se nalazi munja na kojoj je stajao orao (iako ostaci orlovih pandži, koji su vidljivi kod nekih ruku

¹¹⁸ GIRARDI JURKIĆ 2005: 222; VILOGORAC BRČIĆ 2015: 163.

¹¹⁹ GIRARDI JURKIĆ 2005: 221.

¹²⁰ UJČIĆ 1996: 10-13.

¹²¹ DŽIN 2005: 350.

ovdje nisu uočljivi), a na palcu češer koji se vjerojatno nalazi i na prstenjaku. Oko zapešća ruke ovijena je zmija čija se glava nalazi pri dnu palca. Na dlanu su prikazane ovnujska glava i posuda (prema *ROMIC*-u vrč¹²²), dok su sa strane dlana, ispod malog prsta, vidljivi kruščić (u dosadašnjoj literaturi pogrešno opisan kao skarabej), te bič ili torba (već je Lane primijetio, na temelju *CCIS I* korpusa, da je ova dva simbola teško razlikovati¹²³). Sa strane dlana, u zoni ispod palca, nalaze se žaba, možda puž¹²⁴ (što bi mogle biti i nespretno oblikovane činele), te patera. Na stražnjoj strani dlana su prikazani kornjača i gušter, te možda dvostruki bič.¹²⁵ Brončana se ruka iz Sotina (*CCIS I* 53) datira u 3. stoljeće.¹²⁶ I ova se ruka nalazi u položaju blagoslova, a od simbola ima samo zmiyu s krijestom koja je ovijena oko zapešća i kažiprsta. Osim toga, ruka pri dnu ima i perforacije. Perforacije su prisutne i kod ruke iz Osijeka (*CCIS I* 54), koja se datira u 2. ili 3. stoljeće.¹²⁷ Prilično je oštećena, te joj nedostaje srednji prst. Od simbola, na ruci se nalaze češer na palcu, zmija s krijestom ovijena oko zapešća, čija se glava nalazi na spomenutom češeru, te gušter, kornjača i žaba na zapešću.

Potrebno je spomenuti da je na hrvatskom povijesnom prostoru pronađeno još nekoliko Sabazijevih spomenika, od kojih su najznačajniji žrtvenik iz Ždrijca kod Nina posvećen Jupiteru Sabaziju Iiku, te kalup iz Zadra s prikazom Sabazija u edikuli.¹²⁸ Žrtvenik i kalup su posebnosti u zbirci spomenika Sabazijeva kulta; žrtvenik (kraj 2. ili početak 3. st.) je jedini dokaz postojanja autohtonog božanstva Iika u sinkretističkom obliku Jupiter Sabazije Iik,¹²⁹ a kalup iz Zadra (3. st.) je jedini nalaz kalupa za proizvodnju metalnih kulturnih pločica s likom Sabazija u Rimskom Carstvu¹³⁰. Što se tiče brončanih ruku koje su pronađene na hrvatskom povijesnom prostoru, ruka iz Osijeka je rijedak primjer ljevice među

¹²² VILOGORAC BRČIĆ 2015: 163.

¹²³ LANE 1989: 32-33.

¹²⁴ GIRARDI JURKIĆ 2005: 221; VILOGORAC BRČIĆ 2015: 163.

¹²⁵ Isto.

¹²⁶ VILOGORAC BRČIĆ 2018: 186.

¹²⁷ Isto, 185. P. Selem je još istaknuo da je u Mursi pronađen i ulomak kultne posude (možda tzv. zmijske posude) na kojoj su, osim zmijske, prikazane i ljudske glave, te grozd i lav. Grozd je objasnio vezom Sabazije - Dioniz, a lava je povezao s „orijentalnim“ kultovima (Magna Mater, Mitra, Serapis). Osim toga, Sabazijev je kult u Mursi povezao s kultovima Kibebe i Atisa, koji su, kao i židovska zajednica, postojali istovremeno sa Sabazijevim kultom u razdoblju 2.-3. stoljeća (SELEM 1980: 251, 253-55, 257).

¹²⁸ Pronađene su i koštane igle s glavom u obliku ruke kojoj je oko zapešća ovijena zmija (najviše ih je pronađeno u Ninu), te spomenuti ulomak kultne posude iz Osijeka. Povezanost ovih spomenika sa Sabazijevim kultom je upitna. Više o spomenicima Sabazijeva kulta koji nisu ruke, a pronađeni su na hrvatskom povijesnom prostoru, vidjeti u diplomskom radu.

¹²⁹ VILOGORAC BRČIĆ 2015: 164-165; SUIĆ 1950-1951: 234.

¹³⁰ VILOGORAC BRČIĆ 2015: 165; MEDINI 1980: 67.

rukama koje pripisujemo Sabazijevom kultu, a ruka iz Sotina je jedna od nekoliko ruku koje od simbola imaju samo zmiju. Ako munju i orla, koji je možda na njoj stajao, na ruci iz Pule i orla u zabatu kalupa iz Zadra shvatimo kao sinkretizam Jupitera i Sabazija, uz pojavu Jupitera Sabazija Iika kojem je posvećen žrtvenik iz Ždrijca kod Nina, možemo zaključiti da se na istočnoj obali Jadrana Sabazije pojavljuje u sinkretističkom obliku kao Jupiter Sabazije, što bi se moglo shvatiti kao pokušaj legitimizacije Sabazijeva kulta na tom prostoru. Uostalom, na obali je romanizacija bila intenzivnija nego u unutrašnjosti. Zato postoji mogućnost da se u unutrašnjosti Sabazije rjeđe izjednačavao s Jupiterom (osim na rukama iz Osijeka i Sotina, na ruci iz Sasa, iz unutrašnjosti provincije Dalmacije, također nisu prisutni simboli orla i munje), te je možda bio prihvaćeniji zbog sličnosti s autohtonim kultovima.

6. Zaključak

Brončane su ruke najupečatljiviji spomenici Sabazijeva kulta. Većina ih je prekrivena nizom simbola koji se mogu objasniti na više različitih načina. Najčešća objašnjenja uključuju plodnost, vezu s Podzemljem, apotropejsku funkciju, besmrtnost itd. Ključni simboli su zmija i češer, koji uz položaj ruku, tzv. *benedictio Latina*, karakteriziraju ruke kao specifično Sabazijeve (brončane se ruke javljaju i u kultovima drugih božanstava). Naziv geste, *benedictio Latina*, potječe iz kršćanstva u kojem se najčešće veže uz blagoslov, što je prema nekim istraživačima njezino objašnjenje i u Sabazijevom kultu. Međutim, u antici se vezala uz govornike, te se prikazivala na grčkim vazama na kojima je mogla imati više različitih značenja (brojanje, otklanjanje zla, pokazivanje itd.). Stoga je jedno od najuvjerljivijih objašnjenja ono prema kojem gesta ima veze s izgovorenim riječju, odnosno izgovaranjem svetih formula, što bi se moglo povezati i s procesom inicijacije. Uostalom, Hermo (koji se, između ostalog, smatrao i bogom govorništva, te glasnikom bogova) se na vazama prikazivao s ovom gestom, te je božanstvo koje se najčešće (nakon Sabazija) pojavljuje na rukama koje vežemo uz Sabazijev kult.

Uz zmiju i češer, na brončanim se rukama često javljaju i kornjača, žaba i gušter, koji se katkad smatraju specifično Sabazijevim životinjama. Zmija, kao simbol koji se najčešće javlja i kojeg i literarni izvori vežu uz Sabazija, na brončanim je rukama mogla biti prikazana na dva načina: bez i s krijestom. Zmija s krijestom je zasigurno trebala prikazivati neko mitološko biće (možda bi se mogla povezati s mitom u kojem je Zeus u obličju bradate zmije začeo Sabazija/Zagreja), dok je zmija bez krijeste možda prikazivala stvarnu vrstu koja je bila prisutna i u kulturnim radnjama. Na brončanim su rukama katkad prikazani bogovi, najčešće Sabazije (uvijek odjeven „orijentalno“) i Hermo. Kod dijela ruku mogu se uočiti sličnosti u rasporedu simbola, dapače, neke imaju isti raspored simbola. Iako za velik broj

ruku ne znamo mjesto nalaza, ipak možemo uočiti da se sličnosti katkad javljaju kod ruku iz različitih provincija i mjesta nalaza. Uz to se može primijetiti, iako nisu sve ruke datirane, da se određene sličnosti u rasporedu simbola zadržavaju kroz duže vremensko razdoblje. To nas može navesti na zaključak da za isti/sličan raspored simbola na različitim rukama nisu odgovorne samo radionice koje su ih izrađivale, nego da je možda postojalo pravilo gdje se koji simbol na ruci smješta. Na temelju toga pak možemo zaključiti da je međuodnos simbola bio bitan. Možda su simboli na rukama bili dio izgubljene Sabazijeve mitologije. Literarni izvori u kojima se Sabazije naziva djetetom Zeusa i Perzefone, dokaz su da se Sabazija, koji nije bio izvorno grčko božanstvo, pokušalo uklopiti u grčku mitologiju. Međutim, većina istraživača simbole na rukama tumači raznoliko: kao prikaze mitologije (žena i dijete u kaverni/luneti), dio kao prikaze određenih apstraktnih pojmova (poput plodnosti), dio kao prikaze predmeta koji su se koristili u Sabazijevom kultu (primjerice posude i glazbeni instrumenti), te dio kao simbole koji se vežu uz druga božanstva (npr. kaducej, tirs). Osim teorije o mitologiji, funkcija simbola na rukama možda je bila isticanje Sabazijeve povezanosti s drugim božanstvima (simboli su možda bili preuzeti iz kultova drugih božanstava) ili su ti simboli imali ulogu u izvornom (vjerojatno anatolijskom) Sabazijevom kultu, pa su se prilikom uklopljavanja Sabazija u grčko-rimski panteon, povezali s božanstvima u čijim su kultovima već postojali. Na nekim se brončanim rukama javljaju i posvete Sabaziju, što nas navodi na pomisao da su te ruke bile zavjetni darovi. Osim te funkcije, brončane su ruke mogle imati i kulturnu funkciju, koja se najčešće pripisuje primjercima koji su imali perforacije. Perforacije se shvaćaju kao dokaz da su se ove ruke nosile na štapovima u kulturnim procesijama. Također, ruke s gestom blagoslova su na ovaj način prikazane i na nekoliko reljefa koje vežemo uz Sabazijev kult. Međutim, dvije brončane ruke imaju posvetu Sabaziju, ali i perforacije (CCIS I 12 i 76). To bi možda značilo da su se nakon korištenja u kulturnim radnjama neke ruke prilagale kao zavjetni darovi. Kako Sabazijevi hramovi nisu ubicirani (u sklopu mogućeg Sabazijevog hrama iz Porominova ruke nisu pronađene) ne možemo znati jesu li se ruke uopće u njima nalazile, odnosno možda su bile tipičnije za privatno štovanje.

Najviše podataka o Sabazijevom kultu pružaju nam epigrafski spomenici koji spominju Sabazijeve svećeničke kolegije, službenike, hramove i svetišta, te misterije. Donose nam i neke podatke o štovateljima, pa tako saznajemo da su Sabazija štovali brojni svećenici, ali i vojne osobe, javni službenici, pa čak i hramski robovi. Što se tiče spola štovatelja, brojčano su dominantniji muškarci, ali nekoliko su spomenika Sabaziju posvetile i žene. Literarni izvori spominju podatke vezane uz kulturnu praksu Sabazijeva kulta, poput noćnih rituala i provlačenja zmije po tijelima štovatelja. Mnogi istraživači Demostenov¹³¹ opis procesije i rituala ne-

¹³¹ *De cor.* 259-60.

kog neimenovanog božanstva shvaćaju kao opis Sabazijevih procesija i rituala, zbog uzvika *evoe saboe*. Međutim, ne možemo sa sigurnošću tvrditi da se ovaj Demostenov opis doista tiče Sabazijevog kulta. Brončane se ruke ne spominju ni u literarnim izvorima niti na epigrafskim spomenicima.

Tri brončane ruke pronađene na hrvatskom povijesnom prostoru nalazile su se na području rimskih provincija Panonije i Italije (X. italske regije), te imaju standardne simbole (ako izuzmemo puža koji je možda prikazan na ruci iz Pule) prisutne na rukama koje vežemo uz Sabazijev kult. Kao što je spomenuto, postoje određene sličnosti ruke iz Osijeka i brončane ruke br. 74 iz *CCIS I* (Slika 2), nepoznatog mjesta nalaza. Osim toga, ruka iz Osijeka je lijeva, što je rijetkost među Sabazijevim rukama koje su većinom desnice. Spomenuto je da postoji, osim ruke iz Murse, još samo jedan primjer lijeve brončane ruke koja se pripisuje Sabaziju, a to je ruka iz Touchenitse (*CCIS I* 58), te možda izgubljena ruka iz Farsa (*CCIS I* 40). Rijetke su i ruke koje imaju samo jedan simbol: zmiju, poput ruke iz Sotina.¹³² Motiv zmijske ovijene oko kažiprsta je posebnost, s obzirom na to da je zmijska najčešće prikazana kako gmiže uz pojedine prste ili joj se glava nalazi između njih. Za razliku od ruke iz Pule, zmijska na rukama iz Sotina i Osijeka imaju krijevu. Ruka iz Pule pak, u usporedbi s druge dvije ruke, ima najviše simbola, te istaknutu poveznicu s Jupiterom (simbol munje na kojoj je vjerojatno bio prikazan orao). Prikazu dvostrukog biča na ovoj ruci slični prikaz na ruci iz Arheološkog muzeja Johns Hopkins (Slika 5), s time da je ovdje prikaz shvaćen kao (troglava) zmijska.¹³³ U opisu simbola na ruci iz Pule u literaturi se spominje skarabej, ali je u biti prikazan kruščić. Iako su insekti prikazani na više ruku (katkad ih je teško identificirati), skarabej se nalazi na tek nekoliko primjeraka. S druge strane, kruščić je simbol koji se puno češće prikazivao na Sabazijevim spomenicima.

¹³² Drugi primjeri iz *CCIS I* bile bi ruke br. 49, 55, 58, 64, 78 i 90, te možda ruka br. 6. Prsti ruke br. 55 su oštećeni, pa postoji mogućnost da su se na njima nalazili još neki simboli. Položaj prstiju ruku br. 58 i 64 bi mogao sugerirati da se između njih nalazio češer.

¹³³ *Johns Hopkins Archaeological Museum*. <https://archaeologicalmuseum.jhu.edu/class-projects/the-roman-house-at-hopkins/household-gods/hand-of-sabazius/#>. (posjet 10.7.2021.).

Slika 1. Brončana lijeva ruka iz Osijeka (Mursa), CCIS I 54 Preuzeto iz VERMASEREN 1983: Pl. XLVII

Slika 2. Brončana desna ruka nepoznatog nalazišta (možda Aleppo), CCIS I 74 Preuzeto iz VERMASEREN 1983: Pl. LXIII

Slika 3. Crtež (rekonstrukcija) brončanih pločica iz Ampurija (Emporiae), CCIS II 85
Preuzeto iz LANE 1985: Pl. XXXV

Slika 4. Brončana desna ruka iz Pule (Pola) Preuzeto iz VILOGORAC BRČIĆ 2015:
168 sl. 1a i 1b

Slika 5. Brončana desna ruka iz Arheološkog muzeja Johns Hopkins, Baltimore, nepoznatog nalazišta (možda Sirija ili Anatolija) Preuzeto iz Johns Hopkins Archaeological Museum: <https://archaeologicalmuseum.jhu.edu/class-projects/the-roman-house-at-hopkins/household-gods/hand-of-sabazius/#> (posjet 10.7.2021.)

Slika 6. Brončana skulptura s prikazom panteističkog božanstva ili sabazijske majke božice nepoznatog nalazišta (možda iz Aleksandrije) Preuzeto iz Museum of Fine Arts, Boston: <https://collections.mfa.org/objects/152754/pantheistic-divinity-on-couch> (posjet 13.7.2021.)

*Slika 7. Brončana desna ruka iz Avenchesa (Aventicum), CCIS I 47
Preuzeto iz VERMASEREN 1983: Pl. XXXIX*

*Slika 8. Brončana desna ruka nepoznatog nalazišta, CCIS I 61
Preuzeto iz VERMASEREN 1983: Pl. LIII*

*Slika 9. Brončana desna ruka iz Caglija
Preuzeto iz LANE 1989: Addendum to CCIS I, 27*

*Slika 10. Brončana desna ruka iz Amiens (Samarobriva), CCIS I 42
Preuzeto iz VERMASEREN 1983: Pl. XXXV*

*Slika 11. Brončana desna ruka nepoznatog nalazišta, CCIS I 67
Preuzeto iz VERMASEREN 1983: Pl. LVII*

*Slika 12. Brončana desna ruka nepoznatog nalazišta, CCIS I 73
Preuzeto iz VERMASEREN 1983: Pl. LXII*

Slika 13. Bakrena ruka iz Louvrea nepoznatog mjesta nalaza (možda Libanon)
(Preuzeto iz Louvre: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010359477> (posjet
10.7.2021.)

Slika 14. Brončana desna ruka iz Edese, CCIS I 51
Preuzeto iz VERMASEREN 1983: Pl. XLIII

*Slika 15. Brončana desna ruka iz Sotina (Cornacum), CCIS I 53
Preuzeto iz VERMASEREN 1983: Pl. XLVI*

Kratice

ANRW = *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*

CCIS = *Corpus Cultus Iovis Sabazii*

OrRR = *Die orientalischen Religionen im Römerreich*

ROMIC = *Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones ex Croatia*

Bibliografija

Izvori

Aelian 1958: *On the Characteristics of Animals, Volume I, Books 1-5*. A. F. Scholfield. London: W. Heinemann; Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Aelian 1959a: *On the Characteristics of Animals, Volume II, Books 6-11*. A. F. Scholfield. London: W. Heinemann; Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Aelian 1959b: *On the Characteristics of Animals, Volume III, Books 12-17*. A. F. Scholfield. London: W. Heinemann; Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Apuleius 1924: *The golden ass being the Metamorphoses of Lucius Apuleius*. W. Adlington (1566), S. Gaselee. London: William Heinemann Ltd; New York: G. P. Putnam's Sons.

Aristophanes 1853: *The Comedies of Aristophanes: A New and Literal Translation, from the Revised Text of Dindorf, Vol. I*. W. J. Hickie. London: H. G. Bohn.

Aristophanes 1946: *Aristophanes in three volumes, Volume III*. Benjamin Bickley Rogers. London: William Heinemann; Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Arnobius 1846: *Arnobii oratoris Adversus nationes libri septem*. Franciscus Oehler. Lipsiae: Sumtibus et typis Bernh. Tauchnitz.

Cicero 1907: *On the nature of the gods, Divination, Fate, The Republic, Laws etc.* C. D. Yonge. London: George Bell & Sons.

Clement of Alexandria 1919: *The exhortation to the Greeks, The rich man's salvation and the fragment of an address entitled To the newly baptized*. G. W. Butterworth. London: William Heinemann Ltd; New York: G. P. Putnam's Sons.

Demosthenes 1882: *The oration of Demosthenes on the crown*. F. P. Simpson. Oxford: James Thornton.

Diodorus of Sicily 1967: *Diodorus of Sicily in Twelve Volumes, Vol. II (continued) 35 - IV, 58*. C. H. Oldfather. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd.

Firminus Maternus 1970: *The error of the pagan religions*. Clarence A. Forbes. New York, Paramus: Newman Press.

Fulgentius 1898: *Fabii Planciadis Fulgentii V. C. Opera*. Rudolphus Helm. Lipsiae: In Aedibus B.G. Teubneri.

Iamblichus 2003: *De mysteriis*. E. C. Clarke, J. M. Dillon, J. P. Hershbell. Atlanta: Society of Biblical Literature.

- Macrobius* 1969: *The Saturnalia*. Percival Vaughan Davies. New York and London: Columbia University Press.
- Origen* 1979: *Contra Celsum*. H. Chadwick. Cambridge: Cambridge University Press.
- Plutarch* 1874: *Morals, Vol. III, 197-460*. William W. Goodwin. Boston: Little, Brown, and Company.
- The Protevangelium of James* 1993: *The Apocryphal New Testament: A Collection of Apocryphal Christian Literature in an English Translation based on M. R. James*. J. K. Elliott. Oxford: Oxford University Press.
- Quintilian* 1922: *The Institutio Oratoria of Quintilian, Vol. IV*. H. E. Butler. London: W. Heinemann; New York: G. P. Putnam's Sons.
- Scholia in Aristophanem* 1842: *Scholia Graeca in Aristophanem*. Fr Dübner. Parisii: Editore Ambrosio Firmin Didot.
- Strabo* 1961: *The geography of Strabo in eight volumes, Vol. V*. H. L. Jones. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd.
- Theophrastus* 2004: *Characters*. edited James Diggle. Cambridge: Cambridge University Press.

Literatura

- ALONSO CAMPOY, Daniel i Juan PINEDO REYES. 2003. Un nuevo documento de culto oriental en Carthago Nova: la mano sabazia de la isla de Escombreras. *Mastia* 2: 235-249.
- BERNDT, Susanne. 2018. The hand gesture and symbols of Sabazios. *Opuscula* 11: 151-168.
- BLINKENBERG, Christian. 1904. *Archaeologische Studien*. Kopenhagen: Gyldendal; Leipzig: Otto Harrassowitz.
- BOTEVA, Dilyana. 2015. Romanising an Oriental God? Some iconographic observations on Sabazius. U *Romanising Oriental Gods?*, ur. A. Nikoloska i S. Müskens, 149-166. Skopje: Macedonian Academy of Sciences and Arts and University of Leiden.
- CUMONT, Franz. 1906. Les mystères de Sabazius et le judaïsme. *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 50e année, N. 1: 63-79.
- DŽIN, Kristina. 2005. The Cult of Sabasius in Pula. *Histria antiqua* 13: 345-350.
- EISELE, Theodor. 1909-1915. Sabazios. U *ANRW Band 4, Qu-S*, ur. Wilhelm Heinrich Roscher, 232-264. Leipzig: B. G. Teubner.
- FELLMANN, Rudolf. 1981. Der Sabazios-Kult. U *OrRR*, ur. M. J. Vermaseren, 316-340. Leiden: Brill.
- GARCÍA Y BELLIDO, Antonio. 1967. *Les religions orientales dans l'Espagne romaine*. Leiden: E. J. Brill.
- GAVRILOVIĆ VITAS, Nadežda. 2021. *Ex Asia et Syria: Oriental Religions in the Roman Central Balkans*. Oxford: Archaeopress.
- GIRARDI JURKIĆ, Vesna. 2005. *Duhovna kultura antičke Istre, Knjiga I.: Kultovi u procesu romanizacije antičke Istre*. Zagreb: Školska knjiga.
- GODWIN, Joscelyn. 1981. *Mystery religions in the ancient world*. San Francisco: Harper & Row.

- HALLIWELL, Stephen. 2015. Appendix: The Lost Plays of Aristophanes. U *Aristophanes: Clouds, Women at the Thesmophoria, Frogs: A Verse Translation, with Introduction and Notes*, ur. S. Halliwell, 235-254. Oxford; New York: Oxford University Press.
- HÖPKEN, Constanze. 2014. Ein Bankett für Sabazios in Straubing. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Historia* Vol. 59, No. 1: 204-214.
- JOHNSON, Sherman E. 1970. A Sabazios Inscription from Sardis. U *Religions in Antiquity: Essays in Memory of Erwin Ramsdell*, ur. J. Neusner, 542-550. Leiden: Brill.
- JOHNSON, Sherman E. 1984. The present state of Sabazios research. U *ANRW II Band 17/3*, ur. Wolfgang Haase, 1583-1613. Berlin i New York: Walter de Gruyter.
- KITCHELL, Kenneth F. 2014. *Animals in the Ancient World from A to Z*. London i New York: Routledge.
- LANE, Eugene N. 1985. *Corpus Cultus Iovis Sabazii (CCIS), Vol. II: The Other Monuments and Literary Evidence*. Leiden: Brill.
- LANE, Eugene N. 1989. *Corpus Cultus Iovis Sabazii (CCIS), Vol. III: Conclusions*. Leiden, New York, Kopenhagen, Köln: Brill.
- LAZAR, Irena. 1998. 201. Votive hand of Sabazius. U *Religions and cults in Pannonia: exhibition at Székesfehérvár, Csók István Gallery: 15 May-30 September 1996*, ur. Fitz Jenő, 106. Székesfehérvár: Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- L'ORANGE, Hans Peter. 1953. *Studies On The Iconography Of Cosmic Kingship In The Ancient World*. Oslo: H. Aschehoug & Co.
- MALAY, Hasan. 1994. *Greek and Latin inscriptions in the Manisa Museum*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- MANTUANI, Josip. 1914. O nedavno najdeni votivni roki. *Carniola* V: 192-215.
- MASOUD, A. 2015. Lights on Sabazius Cult in Egypt Through An Unpublished Rare Hairpin. *Egyptian Journal of Archaeological and Restoration Studies* Vol. 5, No. 1: 39-49.
- MEDINI, Julijan. 1980. Sabazijev kult u rimskoj provinciji Dalmaciji. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 74: 67-88.
- NENOVA, Petya et al. 2008. Petrographic Study of Artefacts From a Temple of Sabazios in the Village of Porominovo, Kyustendil District, Western Bulgaria. U *Geoarchaeology and Archaeomineralogy: Proceedings of the International Conference, 29-30 October 2008*, ur. R. I. Kostov, B. Gaydarska, M. Gurova, 116-119. Sofia: Publishing House "St. Ivan Rilski".
- PAŠKVALIN, Veljko. 1960-1961. Bronzana votivna ruka iz Sasa. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XV-XVI: 203-209.
- PICARD, Charles. 1961. Sabazios, dieu thraco-phrygien: expansion et aspects nouveaux de son culte. *Revue archéologique* T. 2: 129-176.
- ROLLER, Lynn. 2001. The Anatolian Cult of Sabazios. U *A Festschrift in Honor of Eugene N. Lane*, ur. C. Callaway, 1-18. Stoa Consortium.
- ROUX, Henri i Louis BARRÉ. 1841. *Herculaneum und Pompeji*. Hamburg: J. A. Meissner.
- SCHÖRNER, Günther. 2015. Anatomical ex votos. U *A Companion to the Archaeology of Religion in the Ancient World*, ur. Rubina Raja i Jörg Rüpke, 397-411. Malden, Oxford: Wiley Blackwell.

- SELEM, Petar. 1980. *Les Religions Orientales Dans La Pannonie Romaine Partie En Yougoslavie*. Leiden: Brill.
- SOTGIU, Giovanna. 1980. *Per la diffusione del culto di Sabazio: testimonianze dalla Sardegna*. Leiden: E. J. Brill.
- STILLWELL, Richard et al. (ur.). 1976. *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- SUIĆ, Mate. 1950-1951. Novi natpisi iz sjeverne Dalmacije. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 53: 233-248.
- TACHEVA-HITOVA, Margarita. 1983. *Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia (5th century BC - 4th century AD)*. Leiden: Brill.
- TASSIGNON, Isabelle. 1998. Sabazios dans les panthéons des cités d'Asie Mineure. *Kernos* 11: 189-208.
- UJČIĆ, **Željko**. 1996. Pula - Uspon B. Lupetine. U *Arheološki nalazi u Puli i Istri tijekom 1995. godine*, ur. K. Mihovilić, 10-13. Pula: Arheološki muzej Istre.
- VERMASEREN, Maarten J. 1983. *Corpus Cultus Iovis Sabazii (CCIS), Vol. I: The Hands*. Leiden: Brill.
- VERMEULE, Cornelius. 1966. Small Sculptures in the Museum of Fine Arts, Boston. *The Classical Journal* Vol. 62, No. 3: 97-113.
- VILOGORAC BRČIĆ, Inga. 2015. Jupiter Sabazije. U *ROMIC I. Signa et Litterae vol. V*, ur. P. Selem i I. Vilogorac Brčić, 162-169. Zagreb: FF press.
- VILOGORAC BRČIĆ, Inga. 2018. Jupiter Sabazije. U *ROMIC II. Signa et Litterae vol. VI*, ur. P. Selem i I. Vilogorac Brčić, 185-187. Zagreb: FF press.
- ZDILLA, Matthew J. 2017. The Hand of Sabazios: Evidence of Dupuytren's Disease in Antiquity and the Origin of the Hand of Benediction. *The Journal of Hand Surgery (Asian-Pacific Volume)* Vol. 22, No. 3: 403-410.

Mreža

Johns Hopkins Archaeological Museum.

<https://archaeologicalmuseum.jhu.edu/class-projects/the-roman-house-at-hopkins/household-gods/hand-of-sabazius/#>. (posjet 10.7.2021.).

Landessammlungen Niederösterreich.

<http://www.online.landessammlungen-noe.at/objects/1019340/votivhand-fur-sabazios?ctx=34344f5fdfa8343300f8715a794c0de11e13b7dd&idx=0>. (posjet 10.7.2021.).

Louvre.

<https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010359477>. (posjet 10.7.2021.).

<https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010258229>. (posjet 5.8.2021.).

Museum of Fine Arts, Boston.

<https://collections.mfa.org/objects/152754/pantheistic-divinity-on-couch>. (posjet 13.7.2021.).

Manus Dei in the Cult of Sabazius

The phrase *Manus Dei* refers to the most striking monuments of the Sabazius cult, hands covered with symbols, most of which were made of bronze. The prevailing opinion among researchers is that these hands were the hands of the god Sabazius. The position of these hands, i.e. the gesture in which *pollex*, *index* and *medius* are extended, *anularis* and *digitus minimus* are folded into the palm, is most often called *benedictio Latina*. The name of the gesture comes from Christianity, and there are several theories about the meaning of this gesture in the cult of Sabazius. The hands were found in many Roman provinces, and date from the 1st century BC to the 3rd century AD. Most are hollow, and many also have nail-holes. Researchers believe this proves that they were attached to poles and carried in processions. That is also how they were depicted on several reliefs. In addition to their function in the cult, the hands also had a votive function, that is, they were presented as votive gifts. Most of the symbols they are covered with can be interpreted in a number of different ways, and some can also be associated with multiple deities. The only certain syncretism is Zeus/Jupiter Sabazius, which is demonstrated by numerous epigraphic monuments. With some of the hands, similarities in the placement of the symbols can be observed, in fact, some have the same placement of the symbols. These similarities sometimes occur in hands from different provinces and places of discovery. Although not all hands are dated, certain similarities in the placement of symbols persist over a long period of time. Five monuments of Sabazius cult were found in the Croatian historical space: three bronze hands (from Osijek, Pula and Sotin), an altar from Ždrijac near Nin dedicated to Jupiter Sabazius Icus, and a mold for production of Sabazius-plaques from Zadar.

Keywords: Sabazius, Sabazios, *Manus Dei*, bronze hands, *benedictio Latina*, „oriental“ cults

Ključne riječi: Sabazije, *Manus Dei*, brončane ruke, *benedictio Latina*, „orijentalni“ kultovi

Ema Odorčić
Istarska ulica 45b
10000 Zagreb
eodorcic@gmail.com

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

55

BROJ 2

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo consists of the letters 'FF' in a stylized, bold font, followed by the word 'press' in a lowercase, sans-serif font.

ZAGREB 2023.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 55, broj 2

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Domagoj Tončinić

Glavna urednica / Editor-in-Chief

Inga Vilogorac Brčić

Izvršna urednica / Executive Editor

Kornelija Jurin Starčević

Uredništvo / Editorial Board

Jasmina Osterman (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Željko Holjevac (moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history),
Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Marijan Premović (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien),
Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo),
Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj),
Nade Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd),
Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout

Marko Maraković

Lektura / Language editors

Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)

Edward Bosnar (engleski / English)

Tisak / Printed by

Tiskara Zelina d.d.

Naklada / Issued

200 primjeraka / 200 copies

Ilustracija na naslovnici

Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrčak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*